

Տ. ԿԻՐԱԿՈՍ ԱԲՂ. ԴԱՎԹՅԱՆ

**ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
ԵՒ ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ԹԵՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԸՍՏ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎՈՒՄ
ՊԱՀՎԱԾ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ**

1812 թ. Բեսարաբիան միացավ Ռուսաստանին: Կեցության համար նպաստավոր պայմանները խթանեցին, որ ավելանա ոչ միայն հայերի, այլ նաև հայկական եկեղեցիների թիվը: Ռուսական կայսրության տարածքում ձևավորվեց երկրորդ թեմը՝ Բեսարաբիան՝ միավորելով Բեսարաբիայի, Մոլդովայի, Ղրիմի, ռուսական կայսրության հարավային շրջանների, Մոսկվայի ու Սանկտ Պետերբուրգի ծխերը: Թեմի առաջնորդարանը գտնվում էր Քիշինյովի Ս. Աստվածածին եկեղեցում: Առաջին թեմակալ առաջնորդն էր Տեր Գրիգոր արք. Զաքարյանը (1812-1827 թթ.): 1813 թ. Գրիգոր Սրբազանը դիմեց կառավարությանը՝ խնդրելով թեմին փոխանցել Նախիջևանի, Գրիգորիոպոլի եւ Ղրիմի հոգևոր համայնքները՝ այն պատճառարանությամբ, թե ծուխը բազմամարդ է, իսկ Աստրախանն առաջնորդարանից շատ հեռու է գտնվում: Նախարարների կոմիտեն, քննելով հավատացյալների խնդրանքը, ինչպես նաև պաշտոնական միջնորդությունը, չբավարարեց այն¹:

1829 թ. Բեսարաբիայի թեմը, թեմակալ առաջնորդ Տեր Ներսես արք. Աշտարակեցու (1828-1843 թթ.) միջնորդությամբ, վերակազմավորվեց որպես Նախիջևանի-Բեսարաբիայի թեմ²՝ միավորելով արևմտյան եւ հարավարևմտյան Ռուսաստանի, Նոր Նախիջևանի, Ղրիմի, Բեսարաբիայի ծխերը: 1836 թ. մարտի 11-ին «Ռուսաստանի Հայ-Գրիգորյան եկեղեցու գործերի կառավարման մասին» որոշման համաձայն՝ եկեղեցու ղեկավարումն ու հոգևորականների նկատմամբ հսկողությունը հանձնվում էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին եւ Հայ-Գրիգորյան սինդիկին: Ռուսաստանի տարածքում հայկական եկեղեցիները բաժանված էին վեց թեմի միջև՝

¹ HAA, ֆ. 139, օր. 1, ձ. 281, լ. 6-7.

² HAA, ֆ. 57, օր. 1, ձ. 65, լ. 4.

ա. Նախիջևանի-Բեսարաբիայի,
 բ. Ասորախանի,
 գ. Էրիվանի,
 դ. Վրաց,
 ե. Ղարաբաղի,
 զ. Շիրվանի³:

Ներսես Աշտարակեցու գործունեության շնորհիվ՝ թեմի եկամուտն ավելացավ, կառուցվեցին նոր եկեղեցիներ, բացվեցին ծխական դպրոցներ: ԺԹ. դարի երկրորդ կեսին եւ Ի. դարասկզբին թեմն աշխույժ գործունեություն է ծավալում: Բացառիկ արդյունաշատ գործունեությամբ հիշատակվում է թեմակալ առաջնորդ Տեր Գաբրիել արք. Այվազովսկին⁴: Նրա ջանքերով 1858 թ. Նախիջևանի-Բեսարաբիայի կոնսիստորիան տեղափոխվեց Թեոդոսիա⁵, իսկ Քիշինևում պահպանվեց միայն հոգևոր կառավարումը: 1879 թ. Գետրգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի Կաթողիկոսի միջնորդությամբ՝ Ալեքսանդր Բ. կայսրը հրամայեց թեմական կոնսիստորիան տեղափոխել Թեոդոսիայից Քիշինև, որտեղ եւ գտնվում էր Հայ-Գրիգորյան թեմի առաջնորդի նստավայրը⁶: 1895-ին թեմի կենտրոնը Քիշինևից տեղափոխվեց Նոր Նախիջևան:

Ռուսաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո հայկական թեմերը վարչատարածքային փոփոխությունների ենթարկվեցին եւ վերանվանվեցին այլ կերպ:

1918 թ. Ռումինիան գրավեց Բեսարաբիայի տարածքը եւ թեմական կոնսիստորիան, որը գտնվում էր Քիշինևում, Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարման հետ այլեւս չկարողացավ կապ հաստատել: 1920 թ. սեպտեմբերի 29-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գետրգ Ե. Սուրենյանցի կոնդակով կազմավորվեց Ռումինիա-Բեսարաբիայի հայկական թեմը⁷: Այդ նույն օրը Կաթողիկոսի երկրորդ կոնդակով կազմավորվեց Նոր Նախիջևանի հայկական թեմը՝ գլխավորությամբ թեմակալ առաջնորդ Տ. Մուշե վրդ. Դանազեզյանի⁸: Թեմի իշխանության տակ էին Բալամուտայի, Վորոնեժի, Մեծ Սալի, Գրիգորիոպոլիայի, Եվպոտորիայի, Կարասուբազարի, Կերչի, Կիևի⁹, Լենինգրադի, Փոքր Սալի, Մելիտոպոլիայի, Մոսկվայի, Նեափիտայայի, Նոգայսկայի, Նոր Նախիջևանի, Օդեսայի, Օրաբազարայի, Սլովյանսկի, Հին Ղրիմի (Սուրբ Խաչ),

³ HAA, ֆ. 57, օմ. 1, ձ. 84, լ. 39-97.

⁴ HAA, ֆ. 139, օմ. 1, ձ. 1593, լ. 76-77, ֆ. 56, օմ. 1, ձ. 3631, լ. 1.

⁵ HAA, ֆ. 329, օմ. 1, ձ. 51, լ. 2.

⁶ HAA, ֆ. 56, օմ. 1, ձ. 7070, լ. 1.

⁷ HAA, ֆ. 57, օմ. 2, ձ. 521, լ. 117.

⁸ 1922 թ. Տ. Մուշե վրդ. Դանազեզյանը ձեռնադրվեց եպիսկոպոս (HAA, ֆ. 57, օմ. 3, ձ. 448, լ. 8).

⁹ 1924 թ. Բալամուտայում, Վորոնեժում, Կիևում եկեղեցիները չէին գործում:

Տոգանրոզի, Տոպտիի, Թեոդեսիայի, Խարկովի (եկեղեցին մի քանի անգամ տեղափոխվել է մի թեմից մյուսը, իսկ 1922 թ. հուլիսի 6-ին՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կոնդակով մտել է Նոր Նախիջևանի թեմի կազմի մեջ)¹⁰, Չալտիրի, Յուզովկի, Յալտայի¹¹ գործող եկեղեցիները: 1925 թ. թեմում գործում էր եկեղեցական 35 կառույց, ծիսական արարողությունները կատարում էր 43 քահանա¹²:

1924 թ. փետրվարի 27-ին Տ. Մուշե եպս. Դանազեզյանի մահից¹³ մեկ տարի անց, Նոր Նախիջևանի թեմի թեմական խորհուրդը (անդամներ՝ Տ. Ռուբեն ավ. քին. Բեկգույյան, Տ. Կարապետ ավ. քին. Եկիմյան, Տ. Խաչատուր քին. Բալյան, Տ. Անդրեաս քին. Սակտիկյան, Տ. Գեորգ քին. Շիլոյան) առաջնորդ է ընտրում Տեր Գարեգին եպս. Հովսեփյանին¹⁴: Նշանակումը, սակայն, եղավ միայն 1927 թ. փետրվարի 28-ին¹⁵: 1924-ից մինչև 1927 թ. հունվար ամիսը թեմի փոխառաջնորդն էր Տ. Պողոս ավ. քին. Բեդիլյանը¹⁶:

Շուտով Տեր Գարեգին եպս. Հովսեփյանը նշանակվում է Հայոց կաթողիկոսության ներկայացուցիչ Եվրոպայում, եւ 1934 թ. հոկտեմբերի 3-ի Հայրապետական կոնդակով թեմի փոխառաջնորդ է նշանակվում Տ. Մկրտիչ ավ. քին. Տեր-Հակոբյանը:

1946-ի մայիսին ընտրվում է թեմական նոր խորհուրդ՝ գլխավորությամբ Տ. Մկրտիչ քին. Չոպուտյանի¹⁷: Նրան փոխարինած թեմակալ առաջնորդ Տ. Կարապետ եպիսկոպոսը 1947 թ. հունիսի 2-ին զեկուցում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե. Սուրենյանցին, որ թեմում գործում է 5 եկեղեցի՝ Նոր Նախիջևանում (2 եկեղեցի), ինչպես նաև Մեծ Սալում, Տոպտիում, Չալտիր գյուղերում¹⁸:

1950-ականների սկզբին առաջ քաշվեց գործող երկու թեմերի՝ Նոր Նախիջևանի եւ Աստրախանի միավորման հարցը:

1947 թ. դեկտեմբերի 30-ին՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Զ. Չորեքյանի կոնդակով հյուսիսային Կովկասի թեմի առաջնորդին են տրվում նաև Նոր Նախիջևանի թեմի առաջնորդի լիազորությունները¹⁹: 1949 թ. հունիսի 11-ին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Բարձրագույն

¹⁰ HAA, ֆ. 56, օպ. 3, ձ. 352, լ. 3.

¹¹ HAA, ֆ. 409, օպ. 1, ձ. 3044, լ. 2-5.

¹² HAA, ֆ. 409, օպ. 1, ձ. 3041, լ. 11.

¹³ Տ. Մուշե եպս. Դանազեզյանը մահացել է 1923 թ. փետրվարի 20-ին:

¹⁴ HAA, ֆ. 409, օպ. 1, ձ. 3038, լ. 1 և օճ.

¹⁵ HAA, ֆ. 409, օպ. 1, ձ. 3052, լ. 11-12.

¹⁶ HAA, ֆ. 409, օպ. 1, ձ. 3047, լ. 21.

¹⁷ HAA, ֆ. 409, օպ. 1, ձ. 3101, լ. 40.

¹⁸ HAA, ֆ. 409, օպ. 1, ձ. 3103, լ. 25.

¹⁹ HAA, ֆ. 409, օպ. 1, ձ. 3103, լ. 82 և օճ.

հոգևոր խորհուրդը Տ. Կարապետ վրդ. Ասլամազյանին²⁰ նշանակում է այդ միացյալ թեմի առաջնորդ²¹: Այդ ժամանակ թեմն ուներ 11 եկեղեցի, որտեղ ծառայում էր 11 քահանա²²: 1951 թ. ապրիլի 1-ին թեմակալ առաջնորդ է նշանակվում Տ. Սուրեն եպս. Թորոսյանը²³:

1956 թ. մայիսի 5-ին Մոսկվայում վերաբացվում է գերեզմանատան տարածքում գտնվող միակ պահպանված՝ Ս. Հարություն եկեղեցին, որը դառնում է Մոսկվայի առաջին ծուխի կենտրոնը:

1964 թ. մարտի 19-ին Մայր Աթոռի Գերագույն խորհրդի որոշմամբ՝ «Հյուսիսային Կովկասի եւ Նախիջևանի» թեմը վերակազմավորվեց «Ռուսաստանի եւ Նոր Նախիջևանի» թեմի: Թեմի կենտրոնը Ռոստովից տեղափոխվեց Մոսկվա: Թեմը միավորում էր Մոսկվայի, Չալտիքի, Արմավիրի, Պրիկունսկեի, Կիզլյարեի, Օրջոնիկիձեի եկեղեցիները: Թեմակալ առաջնորդ նշանակվեց Տ. Պարգեի եպս. Գևորգյանը²⁴:

1964 թ. ապրիլի 2-ին Խորհրդային Հայաստանի նախարարների խորհրդին կից գործող՝ Հայ Եկեղեցու հարցերի խորհուրդը նամակով դիմեց ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդին կից գործող Կրոնական պաշտամունքների խորհրդին՝ թեմերի վերակազմավորման խնդրով: 1964 թ. մայիսի 22-ին Կրոնական պաշտամունքների խորհրդի նիստում հավանության արժանացավ Հյուսիսային Կովկասի եւ Նախիջևանի թեմը Ռուսաստանի ու Նոր Նախիջևանի թեմի վերակազմավորելու որոշումը²⁵:

РЕЗЮМЕ

В статье “История Новонахичеванской и Российской епархии Армянской Апостольской церкви по документам, хранящимся в Национальном архиве Армении” представлены история и обстоятельства организации епархии. На основе документов, хранящихся в Национальном архиве Армении, показана история формирования в 1812 г. Бессарабской епархии. Согласно сохранившимся сведениям, в 1829 г. Бессарабская епархия, при посредничестве председателя архиепископа Нерсеса Аштаракеци (1828-1843) была преобразована в Нахичеванско-Бессарабскую епархию. Во

²⁰ 1951 թ. մարտի 7-ին ազատվել է պաշտոնից, իսկ ղեկստեմերի 27-ին կարգալուծ է արվել (ՆԱԱ, ֆ. 409, օպ. 1, ձ. 3110, լ. 66):

²¹ ՆԱԱ, ֆ. 409, օպ. 1, ձ. 2978, լ. 6.

²² ՆԱԱ, ֆ. 409, օպ. 1, ձ. 3083, լ. 1.

²³ ՆԱԱ, ֆ. 409, օպ. 1, ձ. 3109, լ. 27.

²⁴ ՆԱԱ, ֆ. 823, օպ. 1, ձ. 254, լ. 10.

²⁵ ՆԱԱ, ֆ. 823, օպ. 1, ձ. 254, լ. 18.